

NIZOMIDDIN SHOMIYNING “ZAFARNOMA” ASARIDAGI AYRIM MA’LUMOTLARNING TARIXIY TAHLILI XUSUSIDA

Baxtiyorova Munira Otabek qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti Tarix fakulteti talabasi

Annotatsiya. Ushbu maqolada Temuriylar davri tarixi xususida ma’lumotlar beruvchi Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma” asaridagi ayrim ma’lumotlar tahlili xususida so’z boradi. Ushbu asar o’z davri uchun bosh tarixiy manba hisoblanib, uni to’liq o’rganib, xolis tahlil qilish orqali o’sha davrning siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy muhiti haqida tushunchaga ega bo’lishimizga zamin yaratadi.

Kalit so’zlar: Sohibqiron Amir Temur, Nizomiddin Shomiy, Shanbi G’ozon, Zafarnoma asari, Hofizi Abru, Chig’atoy ulusi va Chig’atoyxon, Temur tuzuklari. O. Boriyev, T. Fayziyev, tarixiy tahlil tushunchasi.

Sohibqiron Amir Temurning hayotligida bevosita uning topshirig’i asosida Nizomiddin Shomiy tomonidan fors tilida “Zafarnoma” asari yozishga kirishilgan. Bu asarni yozish 1401-1402 yillardan boshlanib, 1404-yil bahorigacha asar yozib tamomlangan va Ozarbayjonda yetti yillik yurishdan Samarqandga qaytayotgan Amir Temurga taqdim etilgan. Bundan keyingi sohibqiron vafotigacha kechgan voqealar keyinroq Hofizi Abru tomonidan yozib ilova qilingan.

„Zafarnoma“ni yozishda Amir Temurning munshiy va kotiblari ham nazm, ham forsiy va turkiy tillarda yozgan ma’lumotlar, muallifning 1400-1404-yillar davomida sohibqiron yurishlarida bo’lib, o’zi ko’rgan bilganlari, Hindiston yurishi voqealari qismining bayoni uchun G’iyosiddin Alining „Ro’znomai g’azavoti Hindiston“ („Hindistonga yurish kundaligi“) asari asosiy manba bo’lib xizmat qilgan. „Zafarnoma“ tarixiy asar sifatida XIV-XV asr boshida Amir Temur va temuriylar hukmronligi davridagi O’rta Osiyo, Oltin O’rda xonligi, Ozarbayjon, Eron, Afg’oniston, Iroq, Suriya, Misr, Turkiya va boshqa mamlakatlar tarixiga oid voqealarni o’z ichiga olgan[5].

Asar muqaddimasida Amir Temur tarix sahnasiga chiqqan 1360-yilga qadar O’rta Osiyoda hukmronlik qilgan chingiziy hukmdorlar haqida qisqa ma’lumot berilgan. So’ngra Amir Temurning XIV asrning ikkinchi yarmi va XV asrning boshida qilgan yurishlarining batafsil bayoni keltirilgan.

Ushbu maqolada Nizomiddin Shomiyning “Zafarnoma” asarida keltirilgan ayrim ma’lumotlar bilan hozirgi davrda yaratilgan tarixiy adabiyotlar ma’lumotlari solishtirilgan holda tahlil qilindi. Nizomiddin Shomiyning Zafarnomasi kirish, muqaddima va 110 bobdan iborat bo’lib oxirida Shomiyning “Zafarnomai shohiy” ga

ilova va Hofiz Abru tomonidan Zafarnomaga keltirilgan izohlardan iborat. Demak Zafarnomaning kirish qismiga keladigan bo'lsak bu yerda asosan asarni yozgan shaxs, uning yozilish tarixi asardagi ayrim voqealar keltirilgan[3].

Asar muallifi Nizomiddin Shomiy shaxsiga to'xtalsak uning hayoti va ijodi haqida ma'lumotlar juda oz. Tug'ilgan yili noma'lum. Uning kelib chiqishi joyga nisbat berilib, Shomiy yoki Shambiy, u aslida Tabriz chekkasidagi Shanbi G'ozon deb atalgan mavzedan bo'lgan deb taxmin qilish mumkin.

Shomiy tomonidan Zafarnomani yozish ishlari o'zi bergan ma'lumotlarga ko'ra, 804-hijriy yili Amir Temur uni huzuriga chorlab, o'z yurishlari bitilgan yirik bir asar yaratishga uringan. Shundan keyin Mavlono Nizomiddin asarni 1404-yil bahorigacha yetkazib, asarni tamomlagan va uni Ozarbayjondan Samarqandga qaytish taraddudida bo'lgan Amir Temurga taqdim etgan. Bundan keyingi Amir vafotigacha kechgan voqealar keyinroq muarrix Hofiz Abru tomonidan "Zafarnoma"ga zayl ilova tarzida yozilgan[3].

Asarning muqaddima qismi Musulmon sharq an'ansi bo'yicha yozilgan. Unda Alloh taoloning buyukligi, Payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v) va xalifalar haqida yozilgan.

Muarrix Mavlono Nizomiddin Zafarnoma asarida birdaniga Amir Temur haqida yozib ketmagan. Chunki Amir Temur saltanati Chig'atoy saltanati arig'ida o'sib unganligi uchun avvalo Chingizxonning to'rt o'g'li va ularning avlodlari haqida ma'lumotlar beradi. Keyin Chingizxondan Amir Temurga ulab ketilgan. Shu yerda bir narsaga e'tibor qaratish kerak. Nizomiddin Shomiy ko'pchilik hukmdorlarni ta'riflashda asosan faqat bir tomonlama fikr bildirgan.

Xususan, u Chig'atoy xususida shunday yozgan edi "Jahongir podshoh Chingizxon farzandlarining ishlarini tartib -u intizomga keltirgan vaqtda, "Kimda kim bilimni, yasoqni, siyosatni, botirlikni, rasm-rusum rivoyasini do'st tutsa, Chig'atoyga mulozamat qilishi lozim"[3].

Tabiiyki har qanday ota ham bolasi yomon bo'lsa uni yomon demaydi. Yana gap Chingizxoning farzandi haqida ketganda. Shomiy o'zi ham bu fikrga qo'shilib Chig'atoyxonni aqlli podshox va adolatli xon edi. Bag'ri keng farosat va zakovatda komil, ziyraklik va donishmandlikda mashxur edi deb yozadi[3]. Lekin Omonullo Bo'riyev tomonidan yozilgan "Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo" nomli kitobda boshqacha ma'lumotlar keltirilgan. Unda aytilishicha Chingizxon Chig'atoyni unga ajratib berilgan mamlakat va sipoh bilan birgalikda, o'z amakivachsi Qorachor no'yonga topshirdi va unga bosh qosh bo'lib turishini ko'p tayinladi chunki Chingizxonga shu narsa ma'lum ediki har ishda homiylik bu buyuk no'yoning qo'llab quvvatlashi bilangina kuchli bo'la oladi degan, ma'lumotlar mavjud[1].

Bu yerda buyuk no‘yon sifatida Qorachor no‘yon aytilmoqda. O‘z navbatida uni amakivacha deb ataydi. Qorachor No‘yonni Nizomiddin Shomiy o‘z Zafarnomasida Amir Temurning katta bobosi barlos urug‘idan ekanligini aytgan. Demak bundan kelib chiqadiki, Amir Temur Chingizxonga qarindoshligi aytilgan. Shundan keyin, Chig‘atoyxon otasi vasiyatiga muvofiq uning kengashisiz va rozilgisiz hech bir ishga qo‘l urmas edi. Shuning uchun ishbilarmon va kelajakni ko‘ra biluvchi kishining yaxshi tarbiyasi natijasida, Chig‘atoyxon faxm u farosatning barkamolligi, ilm egasi ekanligi, o‘ta dovyurakligi va mardligi bilan o‘z zamonining yagonasi va turli diyor sultonlari durdonasi bo‘ldi[3], deb yozadi.

Omonullo Bo‘riyev o‘z kitobida, Chig‘atoyxoni xursandchilik va ovga juda ishqiboz va aksar vaqt shu bilan band edi deb yozadi[1]. Bundan ko‘rinib turibdiki Chig‘atoyxonning yaxshi fazilatlarni egallashida va saltanat ishlarini boshqarishda Qorachor no‘yoning xizmati katta bo‘lgan. Shu o‘rinda Chig‘atoyxonning o‘limi xususida to‘xtalib o‘tadigan bo‘lsak, Nizomiddin Shomiy o‘z Zafarnomasida Chig‘atoyxon Chingizxon vafotidan keyin O‘qtoy qoonni ulug‘lab, unga izzat ikrom bildirish bobida ko‘p harakat qildi. Mudxish o‘lim O‘qtoy qooni ham yulib ketganda Chig‘atoy o‘z birodariga bo‘lgan muhabbatining g‘oyatda kuchliligi, ayriliqning shiddatidan 649-yilda o‘sha voqeadan yani 1242-yilning 1-iyulida O‘qtoy qoon vafotidan keyin 10 oy o‘tib, qattiq kasalikkga chalindi va 1243 -yil 21-iyunida vafot etdi deb yozadi[3].

Ammo, Omonulla Bo‘riyev o‘z asarida yozishicha, Chingizxon vafot etgandan keyin Amir Qorachorning yaxshi ishlari va tadbiri natijasi o‘laroq, O‘qtoyxon bilan shunday maqtoov va iltifotga sazovor tarzda bordi keldi qilar ediki ularning og‘a inilik rishtalari yanada mustahkamlandi deyilgan(10) va bunda Qorachorni asosiy sababchi qilib ko‘rsatgan. Undan keyin Omonulla Bo‘riyev Chig‘atoyxonning o‘limini O‘qtoy qoondan 7 oy ilgari , 638 -yilning Zulqida oyida ya‘ni 1241 -yil may iyun oyida vafot etganligini yozadi[1] Bu o‘rtadagi farq 2 yilni ko‘rsatadi.

Omonulla Bo‘riyev o‘z asarini yozishda Shomiyning va Ali Yazdiyning Zafarnomalaridan foydalanilganligini yozgan. Lekin, bu masalaga sharh berib o‘tmagan. Bundan tashqari, Nizomiddin Shomiy Chig‘atoyxon avlodlarini yozar ekan ularning hammasi ham Chig‘atoy avlodiga mansub emasligini yozmagan.Ya‘ni bu masalaga alohida to‘xtalmagan. Xususan u amir Qazog‘onni tariflar ekan u Donishmandcha va Bayonquli qo‘lida taxt bo‘lgan payda davlatni boshqargan deyilgan. Biroq, amir Qazog‘on, Donishmandcha va Bayonquli O‘qtoy qoon avlodiga mansub ekanligi yozilmagan. Faqat amir Qazog‘on O‘qtoy qoon avlodidan ekanligi aytilgan[3].

Omonullo Bo‘riyev asarida bu masalaga to‘xtalib, Chig‘atoy ulusida hukmronlik qilgan xonlar, umuman olganda, Chingizxon naslidan bo‘lsada, biroq hammasi ham

Chig'atoy avlodidan emas edi. Chig'atoy va uning bolalari yu nevaralarining saltanati muddati, to Qozon Sultonxongacha 109 yildir deb yoziladi. Bundan tashqari, Shomiy o'z Zafarnomasida Amir Qazog'onni adolatli va ehsonli uning bu fazilatlaridan olam ahliga ko'p foydalar yetardi. Shariat yo'rig'i va rostlik yo'lini tutib, hammaga maqbul hayot kechirardi. Doimo mazlumlar dodiga yetib, xalqga adolat eshigini ochib, olimlar va Sharaflil zotlarning hurmatini saqlardi. Raiyat va qo'l ostidagilarni farovonchilikka tutardi,[1] deb yozgan.

Amir Temur ham o'zining "Temur Tuzuklarida" amir Qozag'on haqida shunday deydi: "Amir Qozag'on unchalik qudratga molik hukmdor emas edi. Undan hokimiyatni osongina tortib olib qo'yishim mumkin edi, lekin menga ko'rsatgan lutfu ehtiromiga hiyonat qilish ko'rnamaklik bo'lur edi"[4], deb yozadi.

Turg'un Fayziyev ham o'zining "Temuriylar Shajarasi" nomli asarida "Amir Qozag'on o'sha zamon hukmdorlariga nisbatan soddaroq va siyosat bobida o'z burni tagidan narini payqamaydigan hukmdor edi. Ana shu tufayli ham o'ziga eng yaqin bo'lgan maslakdoshi va qudasi amir Xusrav Bayonqulini ranjitib o'ziga dushman ortiradi", deb yozadi[2].

Xulosa o'rnida aytish mumkinki, Nizomiddin Shomiyning "Zafarnoma" asari o'zida jamlangan tarixiy ma'lumotlarning ishonchliligi bilan XV-XVI asrlardanoq bir qancha asarlar uchun bosh manba bo'lib, xizmat qilib kelmoqda. Ushbu manbada keltirilgan ayrim ma'lumotlar Mustaqillik yillarida yaratilgan tarixiy adabiyotlardagi ma'lumotlar bilan qiyosiy solishtirilganda ayrim tafovutlar, qarama-qarshi fikrlarni yuzaga keltiradi. Biz yosh tarixchilar har qanday tarixiy manba va adabiyotlarni o'rganib, unda yoritib berilmagan, ochilmagan yoki noto'g'ri talqin qilingan tarixiy voqeliklarni to'g'ri va xolis tahlil qilib, yuzaga chiqarishimiz zarurdir. Zero, tarixiy xolis tahlil haqiqiy tarixni paydo bo'lishiga va shakllanishiga zamin yaratadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Bo'riyev O. Temuriylar davri yozma manbalarida Markaziy Osiyo. Toshkent. 1997. 9-10, 16-bb.
2. Fayziyev T. Temuriylar shajarasi. Toshkent. 1995. 16-b.
3. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Toshkent. 2019. 3-5, 26-27-bb.
4. Temur tuzuklari. Toshkent. O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi. 1991. 10-11-bb.
5. www.wikipedia.uz internet sayti